

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 1 (28)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 16 may 2025-ci il tarixli (protokol № 5)
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

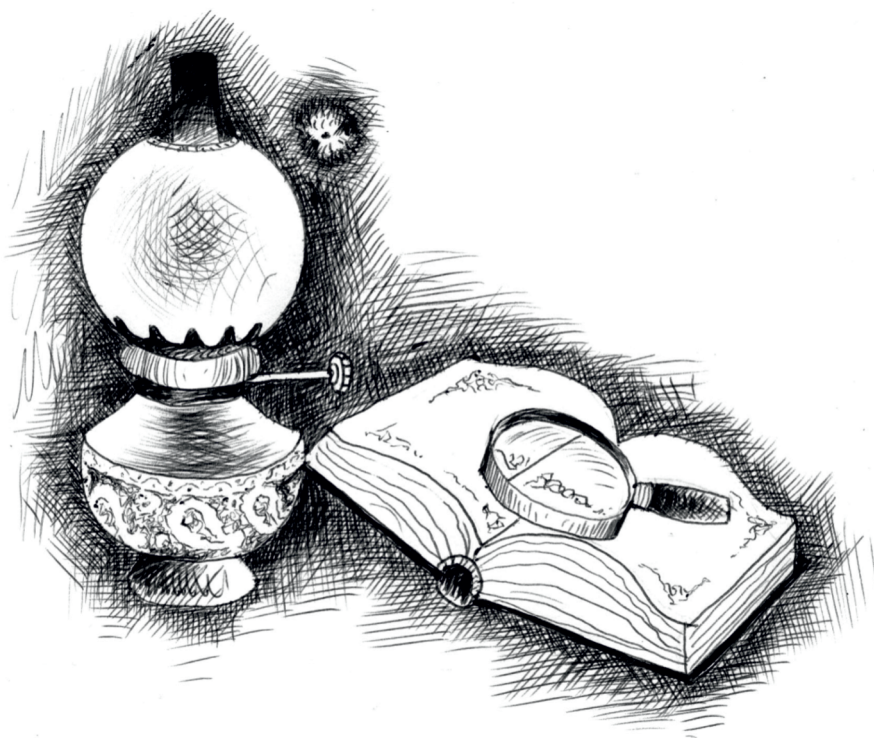
Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slayyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembridj Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (28)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 116 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestrinə" daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№1.2025(28)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

The concept of the veil in classical art and poetry and the veils of Nasimi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.007

ABDULLAYEVA Şəhla.

Klassik fars-yəhudi ədəbiyyatının banisi Mövlana Şahin Şirazinin həyat və yaradıcılığına qısa baxış

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.010

DƏMİROVA Cəmilə.

Ərəb–Siciliya ədəbiyyatında Məhəmməd ət-Tubi izi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.015

ƏMİRASLANOVA Aynurə.

Milli mətbəx nümunəmiz paxlava Nizami yaradıcılığında

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.021

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

BAĞIROVA Könül.

Şəxsi arxivlərdəki nəsr əsərlərində leksik təhriflər (Cəfər Cabbarlının hekayələri əsasında)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.025

BAĞIRZADƏ Nəcibə.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyatla bağlı araşdırmalarında Azərbaycan davası

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.028

QƏDİROVA Afət.

Satirik jurnallar milli mədəniyyətimizin refleksiya faktı kimi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.032

MƏMMƏDOVA Aynurə.

Müznibin qeyri-mətbu şeirləri arxiv materiallarında

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.036

MİKAYİLOV Ülvi.

İsa Muğannanın bədii nəsrində tale kodlarının təcəssümü

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.042

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ABİDQIZI Göyərçin.

Azərbaycan musiqi salnaməsində üç korifey sənətkarın mədəni irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.054

ALMAZOVA Pakizə.

Muzey işində Qərb təcrübəsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.1.28.059

UOT: 82.09

Ülvi MİKAYİLOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

ulviaydin.m@gmail.com

İSA MUĞANNANIN BƏDİİ NƏSRİNDƏ TALE KODLARININ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, İsa Muğanna, bədii nəsr, roman, avtobioqrafizm

Keywords: Azerbaijani literature, Isa Mughanna, fiction, novel, autobiography

Ключевые слова: азербайджанская литература, Иса Муганна, художественная проза, роман, автобиография

Giriş. Minillik tarixə malik yazılı Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda görmək olur ki, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaradıcılıq yolu keçmiş şair və yazıçılar yazdıqları əsərlərdə fərqli mövzulara müraciət etsələr də, onların arasında elə ədiblər vardır ki, birbaşa dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən insanlığa yönəli məsələləri daha çox önə çəkmişlər. Buna misal olaraq Azərbaycan ədibləri Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi şair və yazıçılarımızı göstərmək olar. Bu ənənə XX əsrin 50-60-cı illərində də davam edirdi. Bu dövərdə də Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rza Ulutürkün, İsa Muğannanın qələm təcrübələrində bəşər cəmiyyəti üçün gərəkli olan məsələlər daha çox qabardılırdı.

Bədii ədəbiyyatda bəşəri əhəmiyyətli məqamların olması imkan verir ki, dilindən və dinindən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların nümayəndələri ədəbiyyat vasitəsilə ünsiyyət və münasibətlərini daha yaxşı inkişaf etdirə bilsin. Bu baxımdan bədii ədəbiyyatın xalqlar arasında körpüyaratma missiyası da mühümdür. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan İsa Hüseynovun (Muğannanın) yaradıcılığı XX yüzilin tam ortasında ictimailəşməyə başladı. İsa Muğanna ədəbiyyata gəlişi ilə yeni üslub, yeni yanaşma, yeni yazı tərzini də gətirdi. Nasir əsasən müharibə dövrünü və dövrün gətirdiyi gərgin məqamları önə çəkirdi. İsa Muğannanın bədii irsinə nəzər saldıqda görmək olur ki, müharibə dövrü yalnız fiziki cəhətdən deyil, daha çox mənəvi cəhətdən insanların həyatına, yaşam tərzinə zərbələr vurmuşdu və bu müharibənin vurduğu zərbələr üç-beş il deyil, daha çox onillikləri əhatə edirdi. Bu baxımdan da İsa Muğannanın yaradıcılığının ilk illərində xalq prinsiplər, xalqın yaşadığı çətinliklər özünü daha çox göstərirdi. O dövərdə ədəbiyyatın missiyası yalnız zövq vermək deyildi, eyni zamanda, yazılan əsərlərdə maarifləndirici, informasiyaötürücü məsələlər də zaman-zaman yer alırdı. Digər bir məsələ də onda idi ki, sovet rejimi dövründə yazılan bədii əsərlərdə gerçəkliklər yazıldıqda həmin əsər və onun müəllifi kəskin təqib və tənqidlərə məruz qalırdı. Bu baxımdan da ədəbiyyatın inkişafı və maneələrə rast gəlmədən irəliləməsi, demək olar ki, mümkün deyildi. Amma bütün çətinliklərə rəğmən İsa Muğanna öz əqidəsindən və iradəsindən dönmürdü. Görüb yaşadığı hadisələri, şahidi olduğu məqamları təxəyyül süzgəcindən keçirərək bədiiləşdirib oxucuya təqdim edirdi.

Əsas hissə. İsa Muğannanın ədəbiyyata qədəm qoyduğu zaman o ərəfəyə təsadüf etdi ki, insanlar bu dövəndə psixoloji cəhətdən çox gərgin idi. Çünki İkinci Dünya müharibəsi yenidən başa çatmışdı, demək olar, hər kəsin sabaha ümidi az idi, xof içində yaşayırdı. Müharibənin vurduğu zərbələr hələ öz təsirini itirməmişdi. Bu baxımdan da ədəbiyyatın üzərinə düşən missiyalardan biri bu idi ki, azad fikrin, azad sözün boğulduğu bir vaxtda sadə vətəndaşın ürəyindən keçirdiyi bir düşüncəni müəyyən mənada yazıçı və ya şairlər deyə bilsin. Amma digər tərəfdən də sovet rejiminin senzurası yazıçı və ya şairlərin qələmini boğurdu. Bütün bu kimi hadisələrin cərəyan etdiyi bir zamanda İsa Muğanna əsrin 50-ci illərində artıq cəsarətli və seçkin düşüncə ilə əsərlər ərsəyə gətirməyə başladı. Yazıçının bədii nəsrinə üçün bir sıra spesifik cəhətlər vardı. Bunlardan birincisi o idi ki, müəllif daha çox özünün və tanındıqlarının bioqrafik obrazlarını yaradırdı. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, İsa Muğanna başlıca olaraq kənd camaatının həyatını, yaşadıqlarını, onların qarşılaşdığı problemləri əsərlərində qabardır. Yazıçının 50-ci illərdə qələmə aldığı “Bizim qızlar”, “Doğma və yad adamlar”, “Yanar ürək” əsərlərində hakim təbəqənin sadə vətəndaşa olan münasibəti və cəmiyyətin bu münasibətdən çəkdiyi acılar əks olunurdu. Yazıçı obraz yaratma ənənəsində bir fərdi üslub nümayiş etdirirdi. Geniş əhatəli mövzuları qələmə almasına baxmayaraq, hər obrazın yaranmasında İsa Muğannanın təxəyyülü və düşüncəsi fərdi istiqamət müəyyən edirdi. Sanki bu yanaşma onun bütün yaradıcılığı boyu özünü göstərmişdi. İsa Muğanna əsərlərində gerçəkliyi əks etdirdiyindən oxucu onun yaradıcılığına böyük maraq göstərirdi, lakin digər tərəfdən də rejim tərəfdarları nasirin yaradıcılığını haqsız və qərəzli şəkildə tənqid edirdi. Bütün tənqidlərə rəğmən o öz seçdiyi yoldan, mövqeyindən və məsləkindən dönmürdü. İsa Muğanna ona qarşı çıxanlara bəzən yalnız əsərləri ilə deyil, açıq şəkildə fikirləri ilə də cavab verirdi. Zaman-zaman yazıçının yaradıcılığında milli, mənəvi dəyərlər, milli şüurun inkişafı, dil məsələsi özünü göstərmişdi. Müəyyən bir dövəndən sonra isə bəşəri ideyalar daha çox önə çəkilməmişdi. Amma bu ideyaların önə çəkilməsi fonunda yenə də xəlqilik prinsipləri unudulmamışdı. Araşdırmanın əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, bütövlükdə İsa Muğannanın yaradıcılığı insana yönəli, insanın taleyinə, yaşam tərzinə uyğun bir yaradıcılıq idi.

İsa Muğannanın ötən əsrin 60-cı illərində qələmə aldığı əsərlərdən biri də “Quru budaq” povesti idi ki, bu əsərdə ədib öz taleyindən də müəyyən kodları canlandırmışdır. Əsəri oxuduqca *“bədii mətnin daxili qatlarında yazıçının yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və psixoloji təsirləri”* [11, s.24] aşkar şəkildə duyulur. Povestin əsas surətlərindən olan Tahir Tahirli Əsmət adlı xanımla ailə qurmuşdur. Onların Nuru və Şövkət adlı iki övladları dünyaya gəlmişdir. Əsərin əvvəlində belə məlum olur ki, kəndin mollası Mollagülənin bacısı qızı olan Əsmətlə ailə qurmasından sonra Tahirlə molla arasında bir ədavət yaranır. Bu ədavətin də səbəbi ondan qaynaqlanır ki, kəndin ortasında bir ağac vardı. Tahir hər gün o ağacın budağına çıxıb fırlanır, kəndin camaatı da onu seyr edərdi. Bundan qəzəblənən Mollagülən gecələrin birində budağa sabun sürmüş və Tahir növbəti dəfə budağa çıxıb fırlandıqda budaqdan sürüşüb yıxılmışdı. Bu hadisədən sonra Tahirlə Mollagülənin arasında bir ədavət meydana gəlmişdi. Tahir müharibəyə yollanmış, geri qayıtmamışdı. Onun övladları Nuru və Şövkət (sonradan Şöşü deyə çağırılırdı) analarının himayəsində qalmış, sonra anaları Əsmət də xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdir. Müəllif əsərdə qeyd edir ki, Əsmətin dünyasını dəyişməsinə səbəb də dayısının gəlib onu tez-tez döyməsi olmuşdur. Mollagülən Əsmətin Tahirlə ailə

qurmasını istəməyibmiş və bu üzəndə onu tez-tez Tahir evdə olmadığı vaxtlarda döyürmüş. Balaca Şöşü qardaşı Nurunun himayəsində qalmışdır. Oxucuya o da məlumdur ki, Nuru və Şöşü obrazları “Tütək səsi” povestində də canlandırılmışdır. İsa Muğanna yaradıcılığının bir xarakterik cəhəti də odur ki, ədib bir obrazı bir neçə əsərdə eyni adla əks etdirir. Nuru və Şöşü obrazlarında da özünün tale kodlarından müəyyən məqamları fərqli rakurslardan əks etdirir. Məlum olduğu kimi, nasirin atası Mustafa Hüseyinov da İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuş və geri qayıtmışdır. Ondan fərqli olaraq, əsərdə Tahir Tahirli müharibədən geri qayıtmır. Müharibənin ağrı-acılarını İsa Muğanna özü də yaşadığından bədii mətnə təxəyyülü vasitəsilə müəyyən gerçək məqamları əks etdirir. “Tütək səsi” povestində Nuru məktəbin VI-VII siniflərində oxuyan bir şagirddirsə, artıq “Quru budaq” əsərində məktəb direktoru kimi çalışır. Buradan da aydınlaşır ki, yazıçı bir neçə obrazın üzərində avtobioqrafizmlər ərsəyə gətirmişdir. Ədibin atası Mustafa Hüseyinov da məktəb direktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxımdan da “Quru budaq” əsərində əks olunan Nuru obrazında İsa Muğannanın özünün və atası Mustafa Hüseyinovun bioqrafik cizgiləri cəmləşmişdir. Ailə ədavətini Nuru açıq şəkildə Mollagülənlə aparmasa da, Şövkət Tahirli bu ədavəti davam etdirir və atasının qisasını almaqda son dərəcə israrlıdır.

Nurunun bu ədavəti açıq aparmamasının bəlkə də bir səbəbi o dövrdə açıq mübarizənin yersiz olmasını düşünməsi idi. Amma məktəbdə oxuyan Şövkət isə kinini boğa bilmir. Mollagülənə olan kini və ailəsinə olan ədalətsiz və haqsız münasibət onu sakit dayanmağa qoymur. Şöşü obrazı ilə bağlı professor Yaşar Qarayev yazırdı: *“Bir xarakter və fərdiyyət kimi Şöşü qızğındır. İnadkar və maksimalistdir. Onda fanatik və güzəştətsiz bir doğruculuq ədalət duyğusu var. O, eyni keyfiyyəti eyni səviyyədə başqalarından da tələb edir”* [4, s.526]. Bu baxımdan da “Quru budaq” povestində yer alan Şöşü obrazını İsa Muğannanın bioqrafik surəti kimi dəyərləndirmək olar. İsa Muğanna özü də, qeyd etdiyimiz kimi, ədalətli cəmiyyət axtarışında idi. İnsanların dürüst, saf, haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparmasını istəyirdi və bunu əsərlərində də təbliğ edirdi. Daha bir bioqrafik məqam onda idi ki, bildiyimiz kimi, İsa Muğanna öz bacı-qardaşlarını himayəsinə götürmüş və onların təhsilində, ailə qurmasında birbaşa yardımçı olmuşdu. Bu əsərdə də Nuru obrazı qardaşı Şövkət Tahirlinin böyüməsində və təhsil almasında yaxından iştirak edir və bir növ, qardaşı üçün valideynlik missiyasını üzərinə götürmüş olur. Mollagülənin oğlu Ramazan Şöşü ilə eyni sinifdə oxuyur. Şöşü siniflərində oxuyan Ruhiyyə adlı qızla münasibətlərini daha da yaxınlaşdırmaq istəyir. Ramazan isə hər vəchlə bu münasibətə mane olmağa çalışır. Əsərin gedişindən aydın olur ki, Şöşü atasının qisasını almaqla bərabər, digər tərəfdən, Ramazanın ona olan münasibətindən də hiddətlənir. Ramazan Şöşünü tez-tez əsəbiləşdirir. Şöşü də bu əsəbini onu vurmaq və təpikləməklə çıxır. Bütün olanlara şahidlik edən Ruhiyyə də Şöşünü vəhşi, kobud biri kimi tanımağa başlayır. Əsərin gedişində Şöşü ürəyini açarkən Ruhiyyə ona açıq şəkildə öz etirazını bildirir:

“Şöşü: – Açıq qaş-qabağını, daha heç kəs sənə xətrinə dəyə bilməz. Bayaq hamı başa düşdü ki, mən sənə heç kimə vermərəm.

Ruhiyyə: – Mən sənə ərə getməyəm.

– Ruqu, nə deyirsən? Necə yəni?

– Mən nifrət eləyirəm sənə.

– Nə danışırısan?

– İnsan deyilsən sən. İnsanı da o cür döyərlərmi?

Şöşü: – Odur insan olmayan, odur heyvan, atası da heyvandır. Üstündə müəllim adı olmasa, yaşca məndən elə çox böyüklüyünə də baxmaram. Atasını da daha pis döyərəm” [8, s.252]. Şöşünün bu nifrəti, bu kini əbəs deyildir. Onların ailəsinin dağılmasına Mollagülən səbəbkar idi. İndi də onun oğlu Şöşünün yeni ocağının qurulmasına mane olurdu və bunu bacarırdı da. Yazıçı Şöşü obrazını yaratmaqla həm öz bioqrafiyasından müəyyən cizgiləri ərsəyə gətirir, həm də göstərir ki, o dövərdə Mollagülən və onun oğlu Ramazan kimilər ailələri dağıtmaqla milli-mənəvi dəyərlərin silinib yox olmasına xidmət edirdi. Şöşü obrazı onun kimilərə qarşı yaradılmış bir obraz olmaqla həm də sabaha olan ümid idi. 15-16 yaşında olmasına baxmayaraq, Şövkət Tahirli son dərəcə mübariz, inadçı və ədaləti bərpa etməyə çalışan yeniyetmə idi. Dövrün gerçək mənzərəsi “Quru budaq” povestində öz əksini tapsa da, amma müəyyən ümid verən məqamlar da əsərdə xırda detallarla əks olunurdu.

Əsərin gedişində görürük ki, bütün bu hadisələrdən sonra Şöşü Mollagülənin oğlu Ramazanı öldürür və həbsə düşür. Həbsə düşən zaman qardaşı Nurunun həyat yoldaşı Bibixanım onun üçün yemək, geyim gətirir. Amma Şövkət bunları qəbul etmir. Əziz, doğma bildiyi qardaşı Nurunu ana qatili kimi görür. Bunun da səbəbi o idi ki, Mollagülənə qarşı mübarizədən Nuru Şöşünü həmişə çəkəndirməyə çalışırdı. Nuru bilirdi ki, bu mübarizənin sonunda Mollagülən Şöşüyə hər hansı bir tələ qura bilər. Şövkət isə heç nəyin fərqində deyildi, o, yalnız mübarizə aparıb qisasını almaqla qərarlı idi. Əsər Şöşünün dilindən nəql olunur. Sonda da bədii mətn bu sözlərlə bitir: *“Komsomol Tahirin budağı belə qurudu”* [8, s.270]. Tahir Tahirli və Əsmət dünyalarını dəyişir, Şöşü həbs olunur və həbs olunmadan öncə də qardaşına münasibəti də artıq dəyişir, demək olar, ailə tamamilə dağılır. Elə bu səbəbdən də əsər Şöşünün dilindən bu cümlə ilə tamamlanır.

Bədii nəsrində davamlı olaraq *“humanizmlə antihumanizmi qarşılaşdırmış, insanlığı sürükləndiyi çıxılmazlıqdan qoparacaq nicat yollarını müəyyənləşdirmək məramı izləmiş”* [13, s.96] İsa Muğanna yazdığı hər əsərdə, demək olar ki, ən azı bir ədalətli obraz yaradırdı. Buna misal olaraq “Tütək səsi”ndə Cümrü, “Quru budaq”da Şöşü (Şövkət Tahirli), “Faciə” əsərində Zəlimxan və əsərlərin bir çoxunda ədalət mücəssəməsi kimi adı çəkilən Qılınc Qurban obrazını da göstərmək olar. Bütün bu obrazların fonunda həmin ədaləti bərpa etməyə çalışan, cəmiyyəti ədalətli olmağa çağıran İsa Muğannanın özü idi.

Nasir 60-cı illərdə “Teleqram” əsərini qələmə alır. Əsər sonradan yeni variantında “Faciə” adı ilə təqdim olunur. Bu əsərdə də insan hüquqsuzluğu, vətəndaşın fikir, düşüncə azadlığının olmaması daha çox qabardılır. Əsərin əvvəlində Mayılovlar ailəsində faciə baş verir. Sabit Mayılovun kiçik oğlu Zəlimxan ehtiyatsızlıqdan qardaşı Qaraxanın balaca oğlunu tufənglə qətlə yetirir. Bu faciədən sonra Zəlimxan evdən baş götürüb gedir. Atası isə Zəlimxanı qardaşı qızı Zümrüdlə məcburi şəkildə evləndirmək istəyir. İsa Muğanna əsərdə bu kimi faktları yazmaqla göstərir ki, o dövərdə insan azadlığı, düşüncə çərçivəsizliyi, demək olar, məhdudlaşmışdı. Zəlimxan Bakıya gedir, təhsil almağa başlayır və təhsil aldığı müddətdə qardaşı Qaraxan ona teleqram vurur ki, atasının vəziyyəti ağırdır. Əslində isə bu teleqram onu rayona qaytarmaq üçün idi. Sabit Mayılov yenə də israrlı şəkildə Zəlimxanın Zümrüdlə ailə qurmasını istəyirdi. Məhz əsərin də adının “Teleqram” qoyulmasının buradan qaynaqlandığını demək olar. Sonradan müəllif ədəbi nümunəni “Faciə” adlandırmışdır. Burada da digər bir faciə o idi ki, Zəlimxan Zümrüdlə ailə qurmaq istəmirdi, digər tərəfdən də, rayonda baş verən hadisələri özünün jurnalist

qələmi ilə ictimailəşdirirdi. Povestin gedişindən aydın olur ki, müəyyən hadisələr baş verəndən sonra Zəlimxan Zümrüdlə ailə qurmağa razılaşa da, yenə də özünün ədalətli mövqeyindən əl çəkmir. Atası Sabit Mayılov, qayınatası Əziz Mayılovun etdiklərini, meşə təsərrüfatına vurulan ziyanı Zəlimxan yazılarında geniş şəkildə işıqlandırmaya başlayır. Yazılarının birində “Böyük tala” meşəsinin təsvirini və onun necə qırıldığını göstərən Zəlimxan bu meşələrin qırılmasının nə qədər faciəvi olduğuna işarə edir. İsa Muğanna bu povesti yazmaqla göstərir ki, o, dövrünün hadisələrini yazır. Keçmiş, tarixi unutmur və gələcəyə yönəli məsələləri də əsərlərində ehtiva edir. Belə qənaətə gəlmək olur ki, meşələrin qırılması gələcək nəsillərin ekoloji baxımdan nə qədər zərər çəkəcəyinə bir işarə idi. “Akasiyada “Böyük tala”nın və orada yaşayan adamların adları çəkilməsə də, qaçaşın öz dediyi kimi, nə qırıltdığını başa düşməyən bir nəfər də yoxdu. – Demə, Zəlimxan öz qohumlarını yazıb. Kərəm kişiynən qayınlarının, Məmlükün paxırlarını açıb. Akasiya deyəndə, yəni akasiya dediyi ha döyül. Əsl qətrəhimlər burdan 5-3 çubuq kəsənlər yox, gecəni gündüzə qatıb meşəni çapıbtalayanlardı. Meşə qalıb ki?..” [7, s.311-312]. Əsərdə yaradılan Zəlimxan obrazı bir növ İsa Muğannanın tale kodlarının daşıyıcısıdır. İsa Muğanna özü də tanıdığı insanların bioqrafiyasını əsərlərində bədiiləşdirərək oxucuya təqdim edirdi. Bu baxımdan Zəlimxan obrazında İsa Muğannanın xarakter və tale kodları müəyyən məqamlarda duyulur. Nasir müharibə dövrü ilə bağlı yazdığı əsərlərdə xüsusilə hadisələri daha aydın şəkildə izah etməyə çalışır. İsa Muğanna yaratdığı obrazda ən xırda detalları belə müxtəlif boyalarla bədiiləşdirir: “İsa Hüseynov həyat konfliktini dərinləşdirmək, diqqətini başlıca olaraq insan üzərində mərkəzləşdirmək yolu ilə getmişdir” [9, s.433].

Müharibə illərində cərəyan edən hadisələrdən əsərlərində bəhs edən yazıçı son olaraq İsa Hüseynov imzası ilə tarixi-fəlsəfi əsər olan “Məhşər” romanını yazdı. Romanın əsas obrazlarından biri böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin bədii surətidir. Əsərdə şairin Əmir Teymurla və Şirvanşah İbrahimlə görüşlərindən bəhs olunmuşdur. “Məhşər”i İsa Muğanna yaradıcılığında bəşəri ideyaların start nöqtəsi kimi də dəyərləndirmək olar. Romanda xəlqi və bəşəri düşüncələr ortaq halda əks olunmuşdur. Nasirin yaradıcılığında bu əsər keçid dövrü kimi də xarakterizə oluna bilər. Yazıçı güclü bədii təxəyyülə malik olmaqla yanaşı, mütaliəsi nəticəsində savadını da artırır. Muğannanın yaradıcılığı haqqında akademik Tofiq Hacıyev qeyd edirdi ki, “İsanın sözü həmişə ürəkdən gəlir. O, söz sərrafıdır. Söz deməyin yöndəmini yaxşı bilir. Adətən İsa kimi savadlı yazıçının dilində publisist ton güclü olar. Ancaq onun dilində bədiilik hakimdir” [3, s.231]. İsa Muğannanın elmi yanaşmaları onun “Məhşər”dən başlamış ardınca yazdığı əsərlərdə də özünü göstərirdi. “Məhşər” və onun davamınca yazılan “İdeal”, “Qəbristan”, “Cəhənnəm”, “İsaHəq MusaHəq”, “Tüfə” romanlarında fəlsəfi yönələr özünü göstərməyə başlamışdı. Ədib əsərlərin gedişində bəzən filosof kimi də fikir sərgiləyirdi. Bu əsərlərdə OdƏr dilinin və SafAğ elminin mövcudluğu da yeni bir istiqamətin meydana gəlməsinə zəmin yaratdı. “İdeal” əsərində OdƏr dilindən söhbət açan yazıçı SafAğ elminin müəyyən məziyyətlərini oxucuya təqdim etməyə başladı. Bu yanaşma sonrakı əsərlərdə ənənəyə çevrildi. Tədqiqatçı Orxan Aras yazılarının birində bildirir ki, “İsa Muğanna sadəcə bir ədəbiyyatçı deyildi. O, Azərbaycan üçün bir tarixdir” [2, s.66]. İsa Muğannanın müsahibələrini, məqalələrini oxuduqda, bütün bunların fonunda bədii əsərlərinə nəzər saldıqda onun tarixi biliklərindən agah olmaq mümkündür. Nasirin tarixdən yazmasının bir səbəbi də o idi ki, Muğannaya görə, tariximiz sovet rejimi dövründə

təhrif olunmuşdur. Ona görə də qələm ustası tarixi həqiqətləri ədəbiyyat vasitəsilə yayımlamağa cəhd göstərirdi.

Yazıçı “İdeal” romanının üzərində yeddi dəfə işləmişdir. Əsər “Yanar ürək” və “Eşq dəlisi” adları ilə oxuculara təqdim edilmişdir. Muğanna imzasının ilki olan “İdeal” onun yaradıcılığının zirvəsi olmaqla bərabər, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni bir xəttin başlanğıcı da hesab edilə bilər. Nasir “İdeal”ı yazmaqla dünyəvi məsələ olan ölümsüzlük anlayışını əsərdə ehtiva etdi. Əsərin dilinin çətinliyi onun tədqiqin və tənqidin gündəminə çevrilməsinə mane oldu. “İdeal” və onun ardınca yazılan əsərlərdə OdƏr dilinin geniş arena alması bu ədəbi nümunələrə elmi yanaşmanı məhdudlaşdırdı. Müəllif “İdeal” romanında da öz taleyindən müəyyən kodları əks etdirmişdir, amma “İdeal”ı bütövlükdə İsa Muğannanın avtobiografiyası ilə səsləşən əsər kimi təqdim etmək olmaz. Romanda yaradılan Səməd Əmirli obrazı qismən nasirin tale kodlarının daşıyıcısı idi. Ədibin atası Mustafa Hüseynovun ölümü ilə Səmədin atası Mədəd Əmirlinin ölümü arasında oxşarlıq və eyniliklər vardır. Romanı oxuyarkən Səmədlə əmisi Sultan Əmirli arasında müəyyən dialoqlar və üstüörtülü ziddiyyətlər nəzərə çarpır. Dialoqların birindən belə aydın olur ki, yazıçı öz yaşam kodlarını əsərə yansıtılmışdır.

“ – Atanı tez-tez görürsən?

Səməd duruxdu.

– *Son günlərdə hə.*

– *Lap aydın?*

– *Hə... lap aydın.*

– *Bir şey başa düşürsən?*

– *Yox, əmi. Vahimələniməm. Canımdan üşütmə keçirdi, titrəyirdim. İndi bir az vərdiş eləmişəm. Başa düşürəm ki, nə isə qanuni şeydi, sirdi”* [6, s.488]. Yazıçı bioqrafiyasında qeyd edirdi ki, mərhum atası Mustafa Hüseynov onun gözünə görünmüşdür. Bilindiyi kimi, “İdeal” və sonrakı əsərlər Muğannaya Ün vasitəsilə göndərilmişdi (özünün dediyinə görə). Səməd Əmirlinin də taleyində bu tip halların yaşanması obrazı qismən bioqrafik surət kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Romanda yer alan qapalı dünya bəhsində Sultan Əmirlinin ölümü və Sultanın oğlu Mədədlə Səmədin dialoqlarından bəhs edilir. Bütövlükdə “İdeal” romanı çoxcəhətli və bir qədər də müəmmalı məsələləri özündə birləşdirir. Əsər haqqında akademik Nizami Cəfərov yazır: *“İdeal” bütöv(tam!) olan dünyanın(qlobal harmoniyanın!) hansısa günahlar, təhriflər ucbatından parçalanmasından(pozulmasından!) söhbət açır. Və gözlərimiz qarşısında baş verən bu disharmoniyanın səbəblərini axtarır...”* [2, s.206]. “İdeal” romanını qələmə aldıqdan sonra yazıçı bir müddət cəmiyyətdən aralandı, özü ilə qalması daha məqsədəuyğun hesab etdi. Lakin bu dönmədə də nasir yaradıcılıq fəaliyyətindən uzaq düşmədi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra onun qələmindən çıxan bir neçə əsər oxucuların ixtiyarına verildi. Bu əsərlərdə də yenə bəşəri fikirlər – OdƏr dili, SafAğ elmi ön mövqedə dayanırdı.

Nasirin müstəqillik illərində qələmə aldığı ədəbi nümunələrdən biri də tarixi əsər olan “GurÜn” romanı idi. Bu romanda müəllif Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanla Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini qarşılaşdırır. Nizami Gəncəvinin Məhəmməd Cahan Pəhləvana elm öyrənməyin əsas olduğunu deməsini müəllif xüsusilə vurğulayır. “GurÜn” romanını ustad sənətkar üç kitaba ayırır. Birinci kitab – elm, ikinci kitab – din, üçüncü kitab – dil. Bu əsərdə də müəllif insanları təhrif dillərdən və dinlərdən uzaq olmağa çağırır. İsa Muğannanın bədi

irsində əsas xətlərdən biri də o idi ki, dünya xalqları (yəni bir Allaha) inandığı kimi, sitayiş etdiyi kimi, bir dildə də danışsa, bu, daha məqbul olar. Muğanna bəşəriyyəti eyni bir dildə ünsiyyət qurmağa səsləyirdi. Bunu da onunla izah edirdi ki, həmin dil məhz OdƏr dili ola bilər. “GurÜn” romanında nasir Bərdəni bir od kimi, Nüşabəni içməli su kimi xarakterizə edir. Yazıçı romanda Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dialoqunu əks etdirərək göstərir ki, hər bir hökmdar elmə əsaslanmalıdır. Onun idarəetməsi elm üzərində qurulmalıdır. “Nizami:

– *Xalis hökmdar kimi danışırısan, AtaBəy.*

Cahan Pəhləvan heç nə anlamadı.

– *Bəs necə danışmalıyam?!*

Nizami:

– *Qul kimi danışmalısan!*

Cahan Pəhləvan:

– *Şeyx! AtaBəyəm mən!*

Nizami:

– *AtaBəylər nəslən Elmimizin qullarıdırlar. Elmin qulu kimi danış, Elm hökmdarı Nizami qulun olsun.*

Cahan Pəhləvan səbirsizləşdi.

– *Nə istəyirsən, Şeyx?! Əmr et quluna!”* [5, s.10].

Belə məlum olur ki, Nizami Məhəmməd Cahan Pəhləvandan yazdığı “Sirlər xəzinəsi”nin 81-ci səhifəsini oxumağını istəyir. Daha sonra bildirir ki, ümumən Məhəmməd Cahan Pəhləvan elmlərdən hali olmalıdır. O, dövləti idarə edərkən yalnız öz bildiyi kimi yox, əsasən elmə əsaslanmalıdır. İsa Muğanna əsərdə bu kimi fikirləri yazmaqla bütün bəşəriyyət üçün elmin əsas olduğunu vurğulayır. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında magik realizmin ifadəsi kimi də xarakterizə olunur. Ədəbi nümunə ilə bağlı ədəbiyyatşünas alim Şəmil Sadiq yazır: “*Əsərin adı da magik bir addır. Çünki “GurÜn” ifadəsi səslənmə baxımından Quranla eyniyyət təşkil edir və ilk olaraq forma baxımından Quranın adının təhrif olunduğu qənaətinə gəlirik*” [10, s.109]. Yazıçı əsərdə bəzən birbaşa özünə də müraciət edir. “Müəyyən hissələri yazdıqdan sonra şərh yazmaq lazımdır, Muğanna” deyərək birbaşa özünə xitab edir. Bu da ona işarədir ki, İsa Muğanna əvvəlki əsərlərdə daha çox avtobioqrafik məqamları üstüörtülü yazırdısa, “GurÜn” romanında nasir daha açıq şəkildə özünə müraciət edir. İsa Muğannanın bədii irsinə ümumən nəzər saldıqda görmək olur ki, onun əsərlərində gerçəklik bütün dövrlərdə öz əksini tapmışdır. Belə qənaətə gəlmək olur ki, nasirin qələm təcrübələrində realizm ön pillədə dayanmışdır. Yazıçı haqqında İsmayıl Şıxlı yazırdı ki, “*İsa əsl yanar ürək sahibi olan bir sənətkardır*” [13, s.7]. Təbiidir ki, yanar ürək sahibi deyəndə yazıçı İsa Muğannanın əsərinə eyham vururdu. Doğrudan da, İsa Muğanna ürəyinin yangısı ilə yazırdı. Çünki onun bütün əsərlərində düşüncə və fikirləri milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılmasına xidmət edirdi.

Nəticə. Araşdırmadan bu qənaətə gəlmək olur ki, İsa Muğannanın bədii yaradıcılığı ilə həyatı ahəngdar şəkildə bir-birini tamamlayırdı. Bir növ nasirin yazdığı əsərlər gerçək həyatından və yaşadığı mühitdən qaynaqlanmışdır. İ. Muğannaya görə, dövrünün qaranlıq məqamları ədəbiyyat vasitəsilə ictimailəşə bilirdi. Bu səbəbdən də onun yaradıcılığında avtobioqrafik lövhələr geniş mənada özünü göstərmişdir. Nasir tarixi şəxsiyyətlərin obrazını ərsəyə gətirməklə tarixi keçmişimizin unudulmamasına, daha yaxşı öyrənilməsinə zəmin yaradırdı. İlk illərdə yazdığı “Quru budaq”, “Faciə” əsərlərində öz mühitindən bəhs edirdisə, “İdeal” və onun ardınca yazdığı əsərlərdə

OdƏr dili və SafAğ elmi fonunda bəşəri əhəmiyyət daşıyan məsələlərə toxunurdu. Bütövlükdə İsa Muğannanın bədii dünyasında yeni baxış bucağının olduğunu müşahidə etmək olur. Həm xəlqi, həm də bəşəri düşüncələrə söykənən əsərlər həyati gərəkliliyi ilə diqqət çəkməkdədir.

Əlaqə

E-mail: ulviaydin.m@gmail.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Aras, O. Hakikat cümle alemeddir. Bakı: Ölümdən sonrakı həyat, 2014, s.63-67
2. Cəfərov, N. Seçilmiş əsərləri [5 cildə]. Bakı: "Elm", c.2, 2007, 352 s.
3. Hacıyev, T. Sözün də su kimi lətafəti var. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1998, 17 iyun, s.3
4. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri [5 cildə]. Bakı: "Elm", c.3, 2015, 908 s.
5. Muğanna, İ. GurÜn. Bakı: "Hədəf", 2013, 168 s.
6. Muğanna, İ. İdeal. Bakı: "Hədəf", 2013, 750 s.
7. Muğanna, İ. Seçilmiş əsərləri [6 cildə]. Bakı: "Avrasiya press", c.1 ("Faciə"), 2009, 424 s.
8. Muğanna, İsa. Seçilmiş əsərləri [6 cildə]. Bakı: "Avrasiya press", c.1 ("Quru budaq"), 2009, 424 s.
9. Nəbiyev, B. Seçilmiş əsərləri [5 cildə]. Bakı: "Çinar çap", II c., 2009, 558 s.
10. Sadiq, Ş. İsa Muğanna yaradıcılığı İdeal işığında (monoqrafiya). Bakı: "Hədəf", 2017, 320 s.
11. Sultanlı, V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: "Nurlar", 2019, 312 s.
12. Sultanly, V. The historical novel genre in Azerbaijani literature in the context of national-ethnic memory // Astana: Мединет. Ғылым. Қоғам, 2024, №4, p.91-98
13. Şıxlı, İ. Sənətkar möcüzəsi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1988, 17 iyun, s.7.

Məqaləyə istinad: Ülvi Mikayılov. İsa Muğannanın bədii nəsrində tale kodlarının təcəssümü. Nömrə 1 (28), 2025. səh.82-90.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.1.28.042

Ulvi MİKAYILOV

THE EMBODIMENT OF DESTINY CODES IN THE FICTION OF ISA MUGHANNA

S u m m a r y

The study examines the inclusion of national and universal values in the fiction of the Azerbaijani writer Isa Mughanna. Considering the artistic heritage of Isa Mughanna, it can be noted that the writer from time to time reflected his own codes of fate in all his works. As is known, the first period of Isa Mughanna's work was mainly devoted to the war period and the difficulties it brought. Writer presented to the reader what he saw and experienced in the form of artistic images that he witnessed. The autobiography of the author is evident in the images of Nuru and her brother Shovkat Tahirli, depicted in the novel "Dry Branch". Shovkat Tahirli was a militant figure who fought against an unjust society. In his later novel, "Tragedy", the author again creates the impression that he himself is speaking through the character of Zalimkhan. In "Ideal" and the works written after it, avtor emphasizes more humanistic ideas. Although the novel "Ideal" does not reflect the autobiographical fate of Isa Mughanna

as a whole, certain biographical elements are felt in this work. The Ode language and the science of SafAg occupy one of the main places in “Ideal” and subsequent works. In the novel “GurUn”, written during the years of independence, the writer brings to life the artistic images of the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi and the ruler of the state of Eldaniz, Muhammad Jahan Pahlavan. Along with his own biography, the author also reflected the images of historical figures in his works from time to time. In general, there are many moments in the artistic heritage of Isa Mughanna that have universal human significance. Throughout his work, the writer mainly relied on his own codes of fate.

Улви МИКАЙЫЛОВ

ВОПЛОЩЕНИЕ КОДОВ СУДЬБЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОЗЕ ИСЫ МУГАННЫ

Резюме

В исследовании рассматривается включение национальных и общечеловеческих ценностей в художественную прозу азербайджанского писателя Исы Муганны. Рассматривая художественное наследие Исы Муганны, можно заметить, что прозаик время от времени отражал во всех своих произведениях собственные коды судьбы. Как известно, первый период творчества Исы Муганны был посвящен в основном военному периоду и трудностям, которые он принес. Автор представил читателю то, что он видел и пережил, в форме художественных образов, свидетелем которых он стал. В образах Нуру и ее брата Шовкета Тахирли, изображенных в повести «Сухая ветка», очевидна автобиография автора. Шовкет Тахирли был воинствующим деятелем, боровшимся против несправедливого общества. В своем более позднем романе «Трагедия» автор вновь создает впечатление, что он сам говорит устами персонажа Залимхана. В «Идеале» и произведениях, написанных после него, автор делает акцент на более гуманистических идеях. Хотя роман «Идеал» не отражает автобиографическую судьбу Исы Муганны в целом, определенные биографические элементы ощущаются в этом произведении. Одерский язык и наука о СафАг занимают одно из главных мест в «Идеале» и последующих произведениях. В романе «ГурУн», написанном в годы независимости, писатель воплощает в жизнь художественные образы азербайджанского поэта Низами Гянджеви и правителя государства Эльданиз Мухаммеда Джахана Пехлевана. Наряду с собственной биографией автор также время от времени отражал в своих произведениях образы исторических личностей. В целом, в художественном наследии Исы Муганны есть много моментов, имеющих общечеловеческое значение. На протяжении всего своего творчества писатель в основном опирался на собственные коды судьбы.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**